International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN: **3049-2017**
IJMH 2026; 3(6): 01-04
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com

Received: 15-10-2026
Accepted: 31-10-2026
Publish : 02-11-2026

दीपक नागदा
शोधच्छात्रः,
शिक्षाशास्त्रविभागः,
राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,तिरुपति

Correspondence:
दीपक नागदा
शोधच्छात्रः,
शिक्षाशास्त्रविभागः,
राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,तिरुपति

वैदिकसंवादेषु निर्देशनपरामर्शतत्त्वानाम् अध्ययनम्

दीपक नागदा

सारांशः (Abstract)

भारतीयज्ञानपरम्परायां वेदानां स्थानम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। वेदेषु न केवलं धार्मिकज्ञानस्य, आध्यात्मिकचिन्तनस्य च वर्णनं प्राप्यते, अपितु मानवजीवनस्य विविधसमस्यानां समाधानाय आवश्यकानां नैतिकसामाजिकमनोवैज्ञानिकतत्त्वानामपि प्रतिपादनं दृश्यते। ऋग्वेदस्य विभिन्नेषु सूक्तेषु संवादस्य, विचारविनिमयस्य, परामर्शस्य, सहकारस्य, आत्मचिन्तनस्य च महत्त्वं प्रतिपादितम् अस्ति। आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां निर्देशनं परामर्शश्च विद्यार्थिनां सर्वाङ्गीणविकासाय महत्त्वपूर्णौ स्तः। निर्देशनमाध्यमेन व्यक्तिः स्वक्षमतानां, रुचीनां, योग्यतानां च ज्ञानं प्राप्नोति तथा परामर्शस्य माध्यमेन मानसिकद्वन्द्वानां, व्यवहारसम्बद्धसमस्यानां, निर्णयसम्बद्धकठिनतानां च समाधानाय मार्गदर्शनं लभते। अस्मिन् शोधपत्रे ऋग्वेदस्य संवादप्रधानसूक्तानाम् आधारेण निर्देशनपरामर्शतत्त्वानाम् अध्ययनं क्रियते। ऋग्वेदस्य संज्ञानसूक्तम् (१०.१९१), विश्वामित्रनदीसंवादः (३.३३), पुरूरवाउर्वशीसंवादः (१०.९५) तथा अक्षसूक्तम् (१०.३४) अस्य अध्ययनस्य प्रमुखाधाराः सन्ति। एतेषां सूक्तानां विश्लेषणेन ज्ञायते यत् संवादः, सहानुभूतिः, आत्मविश्लेषणम्, उचितनिर्णयः, सकारात्मकचिन्तनम्, सहकार्यभावना च मानवस्य व्यक्तिगतसामाजिकविकासे महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहन्ति।

प्रस्तावना

भारतीयसंस्कृतेः ज्ञानपरम्परा वेदेषु प्रतिष्ठिता अस्ति। वेदाः भारतीयज्ञानस्य प्राचीनतमेषु प्रमुखेषु स्रोतःसु अन्यतमाः सन्ति। तेषु मानवजीवनस्य आध्यात्मिकं, नैतिकं, सामाजिकं, सांस्कृतिकं च स्वरूपं विविधरूपेण अभिव्यक्तम् अस्ति। ऋग्वेदः स्तुतिप्रधानः ग्रन्थः अस्ति, किन्तु तत्र प्रकृतिः, मानवसम्बन्धाः, सामाजिकव्यवस्था, जीवनमूल्यानि, संवादः, सहकारः, सङ्कटानां समाधानम् इत्यादीनामपि महत्त्वपूर्णं निरूपणं दृश्यते।

ऋग्वेदस्य विशेषता तस्य संवादात्मकशैली अपि अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे विभिन्नेषु सूक्तेषु ऋषीणां, देवतानां, मानवानां तथा प्रकृतेः विविधतत्त्वानां मध्ये संवादात्मकं वर्णनं प्राप्यते। एते संवादाः केवलं कथात्मकाः न सन्ति, अपितु तेषु विचारविनिमयस्य, प्रश्नोत्तरस्य, तर्कस्य, भावाभिव्यक्तेः, समस्यासमाधानस्य च तत्त्वानि अन्तर्निहितानि सन्ति।

आधुनिकशिक्षाक्षेत्रे निर्देशनस्य परामर्शस्य च विशेषं महत्त्वम् अस्ति। निर्देशनम् इति व्यक्तेः क्षमतानुसारं तस्य जीवनस्य विभिन्नक्षेत्रेषु उचितमार्गस्य चयनाय साहाय्यप्रदानम्। परामर्शः इति परामर्शदातुः परामर्शार्थिनश्च मध्ये स्थापितः सहयोगात्मकः सम्बन्धः, येन माध्यमेन व्यक्तिः स्वसमस्यानां स्वरूपं ज्ञात्वा उचितनिर्णयं कर्तुं समर्था भवति।

वैदिकसंवादानां अध्ययनं कुर्वन्तः वयं ज्ञातुं शक्नुमः यत् संवादः, सहानुभूतिः, विचाराणां स्पष्टाभिव्यक्तिः, आत्मचिन्तनम्, परस्परसहयोगः च मानवजीवने महत्त्वपूर्णाः सन्ति। अतः वैदिकसाहित्यस्य निर्देशनपरामर्शदृष्ट्या अध्ययनम् आधुनिकशिक्षायाः कृते अपि उपयोगी भवितुम् अर्हति।

अत्र विशेषतया अवधेयं यत् वैदिकमन्त्राणां आधुनिकपरामर्शसिद्धान्तैः सह सम्बन्धः तुलनात्मकव्याख्यारूपेण प्रस्तुतः अस्ति। एतेषां मन्त्राणां मूलरचना आधुनिकमनोवैज्ञानिकपरामर्शस्य पाठ्यपुस्तकरूपेण न अभवत्; तथापि तेषु वर्णितानि कतिपयानि जीवनमूल्यानि आधुनिकपरामर्शप्रक्रियायाः सन्दर्भे विचारणीयानि सन्ति।

निर्देशनपरामर्शयोः स्वरूपम्

निर्देशनस्य अर्थः

निर्देशनम् इति व्यक्तेः योग्यतानुसारं, रुच्यनुसारं, आवश्यकतानुसारं च उचितमार्गस्य चयनाय साहाय्यप्रदानम्। शिक्षाक्षेत्रे निर्देशनस्य माध्यमेन विद्यार्थिनः स्वक्षमताः, अभिरुचयः, शैक्षिकावश्यकताः, भविष्यलक्ष्याणि च ज्ञातुं शक्नुवन्ति।

निर्देशनस्य प्रमुखानि तत्त्वानि सन्ति—

- आत्मज्ञानस्य विकासः।
- योग्यतानां रुचीनां च परिचयः।
- उचितलक्ष्यनिर्धारणम्।
- निर्णयक्षमतायाः विकासः।
- समस्यासमाधानाय मार्गदर्शनम्।
- व्यक्तित्वस्य सर्वाङ्गीणविकासः।

परामर्शस्य अर्थः

परामर्शः एका सहयोगात्मिका संवादात्मिकाश्च प्रक्रिया अस्ति। अस्याः माध्यमेन परामर्शार्थी स्वसमस्यानां विषये स्वतन्त्रतया विचारयितुं, स्वभावनाम् अभिव्यक्तुं, विकल्पान् परीक्षितुं, उचितनिर्णयं च कर्तुं समर्थः भवति।

परामर्शप्रक्रियायां परामर्शदातुः कार्यं केवलम् उपदेशदानं नास्ति। सः परामर्शार्थिनः वचनं धैर्येण शृणोति, तस्य परिस्थितिं अवगच्छति, आवश्यकप्रश्नान् पृच्छति तथा तस्य स्वनिर्णयक्षमतायाः विकासे साहाय्यं करोति।

अतः संवादः निर्देशनपरामर्शयोः मूलभूतं साधनम् अस्ति। ऋग्वेदस्य विभिन्नेषु संवादसूक्तेषु संवादस्य एतादृशानि तत्त्वानि विविधरूपेण द्रष्टुं शक्यन्ते।

ऋग्वेदस्य संज्ञानसूक्ते निर्देशनपरामर्शतत्त्वानि

ऋग्वेदस्य दशममण्डले स्थितं १९१तमं सूक्तं संज्ञानसूक्तम् अथवा ऐक्यमूल्यप्रतिपादकं सूक्तम् इति प्रसिद्धम् अस्ति। अस्मिन् सूक्ते एकता, संवादः, समानविचारः, सहकारः, सामूहिकलक्ष्यनिर्धारणं च प्रतिपादितानि सन्ति। अस्य सूक्तस्य मन्त्राः सामाजिकसामञ्जस्यस्य दृष्ट्या महत्त्वपूर्णाः सन्ति।

५.१ प्रभावीसंवादस्य महत्त्वम्

ऋग्वेदे कथितम्—

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते॥

ऋग्वेदः १०.१९१.२

भावार्थः— यूयं सर्वे मिलित्वा गच्छत, परस्परं संवादं कुरुत, युष्माकं मनांसि परस्परं सम्यक् अवगच्छन्तु। यथा पूर्वे देवाः परस्परं सामञ्जस्येन स्वस्वभागं स्वीकृतवन्तः, तथैव यूयमपि ऐक्येन कार्यं कुरुत।

अस्मिन् मन्त्रे संवादस्य सामूहिकजीवने महत्त्वं स्पष्टतया प्रतिपादितम् अस्ति। सं गच्छध्वम् इत्यनेन सहगमनस्य, सं वदध्वम् इत्यनेन संवादस्य, सं वो मनांसि जानताम् इत्यनेन परस्परावबोधस्य महत्त्वं ज्ञायते।

आधुनिकपरामर्शप्रक्रियायामपि संवादः प्रमुखं स्थानं धारयति। परामर्शदाता यदि परामर्शार्थिनः वचनं सम्यक् शृणोति, तस्य भावनाः अवगच्छति तथा तेन सह विश्वासपूर्णं सम्बन्धं स्थापयति, तर्हि समस्यायाः समाधानं सुकरं भवति। विद्यालये शिक्षकः विद्यार्थिभिः सह संवादं स्थापयित्वा तेषां शैक्षिककठिनताः, व्यक्तिगतचिन्ताः, अभिरुचयः च ज्ञातुं शक्नोति। अतः ऋग्वेदस्य अयं मन्त्रः संवादात्मकशिक्षायाः तथा परामर्शस्य महत्त्वं बोधयति।

समानविचारस्य सहकार्यस्य च महत्त्वम्

ऋग्वेदे पुनः कथितम्—

समानी मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम्।
समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि॥

ऋग्वेदः १०.१९१.३

भावार्थः— युष्माकं विचारः, सभा, मनः तथा चित्तं परस्परं सामञ्जस्यपूर्णं भवतु। अहं युष्मान् समानलक्ष्यस्य भावनया प्रेरयामि तथा सामूहिककल्याणस्य भावनां दृढीकरोमि।

अयं मन्त्रः सामूहिकचिन्तनस्य, सहकार्यस्य, समानलक्ष्य-निर्धारणस्य च महत्त्वं प्रतिपादयति। यदा जनाः परस्परं विचार-विनिमयं कुर्वन्ति, तदा ते समस्यायाः विभिन्नपक्षान् ज्ञातुं शक्नुवन्ति। निर्देशनप्रक्रियायां विद्यार्थिनः स्वलक्ष्यनिर्धारणे सहभागीकरणं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। यदि शिक्षकः विद्यार्थिनः उपरि स्वनिर्णयान् आरोपयति, तर्हि तेषां स्वतन्त्रचिन्तनस्य विकासः बाधितः भवितुम् अर्हति। परन्तु संवादस्य माध्यमेन विद्यार्थिनः स्वाभिरुचीनाम्, क्षमतानां, लक्ष्याणां च विषये विचारयितुं शक्नुवन्ति।

अतः अस्य मन्त्रस्य सन्दर्भे परामर्शस्य एकं महत्त्वपूर्णं तत्त्वं स्पष्टं भवति—निर्णयप्रक्रियायां संवादः, परस्परावबोधः, सहकार्यं च आवश्यकानि सन्ति।

मानसिकैक्यस्य सद्भावनायाश्च महत्त्वम्

ऋग्वेदस्य संज्ञानसूक्ते अग्रिमः मन्त्रः अस्ति—

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति॥

ऋग्वेदः १०.१९१.४

भावार्थः— युष्माकं सङ्कल्पाः समानभावनायुक्ताः भवन्तु, युष्माकं हृदयानि परस्परं सद्भावपूर्णानि भवन्तु तथा युष्माकं मनः सामञ्जस्ययुक्तं भवतु, येन यूयं परस्परं सहयोगेन जीवनं यापयितुं शक्नुथ।

अस्मिन् मन्त्रे मानसिकसामञ्जस्यस्य, भावनात्मकसौहार्दस्य, सह-योगस्य च महत्त्वं प्रतिपादितम् अस्ति।

आधुनिकपरामर्शप्रक्रियायां परामर्शार्थिनः भावनात्मकस्थितेः अवबोधनम् अत्यन्तम् आवश्यकम् अस्ति। कदाचित् विद्यार्थीः परीक्षाभयेन, असफलतया, आत्मविश्वासस्य अभावेन अथवा सामाजिकसम्बन्धानां समस्याभिः पीडितः भवति। एतादृशे समये तस्य भावनानां सम्मानः, तस्य वचनस्य धैर्यपूर्वकं श्रवणम्, तस्य प्रति सहानुभूतिपूर्णः व्यवहारः च आवश्यकः।

अतः संज्ञानसूक्तस्य मन्त्राः निर्देशनपरामर्शप्रक्रियायां सद्भावनायाः, भावनात्मकसमर्थनस्य, परस्परसहयोगस्य च महत्त्वं बोधयन्ति।

विश्वामित्रनदीसंवादे संवादकौशलस्य अध्ययनम्

ऋग्वेदस्य तृतीयमण्डले स्थितः ३३ तमः सूक्तः विश्वामित्रनदीसंवादरूपेण प्रसिद्धः अस्ति। अस्मिन् सूक्ते ऋषेः विश्वामित्रस्य विपाट्-शुतुद्रीभ्यां नदिभ्यां सह संवादः वर्णितः अस्ति। ऋषिः नदीं प्रति स्वप्रयोजनं निवेदयति तथा ताभ्यां सह संवादस्य माध्यमेन मार्गस्य अनुकूलतां प्रार्थयते।अयं संवादः संवादकौशलस्य, विनयस्य, उद्देश्यपूर्णवाक्यप्रयोगस्य च अध्ययनाय महत्त्वपूर्णः अस्ति।

विनयपूर्णसंवादः

विश्वामित्रनदीसंवादे ऋषिः स्वकार्यसिद्धये नद्यः प्रति संवादं करोति। सः स्वप्रयोजनं निवेदयन् नद्यः प्रति आदरभावं प्रदर्शयति। संवादस्य अस्मिन् स्वरूपे परस्परसम्बन्धस्य महत्त्वं स्पष्टं भवति।

आधुनिकनिर्देशनपरामर्शप्रक्रियायामपि विनयपूर्णः संवादः आवश्यकः अस्ति। परामर्शदाता यदि कठोरभाषया, उपेक्षापूर्णव्यवहारेण वा परामर्शार्थिनं सम्बोधयति, तर्हि विश्वाससम्बन्धः दुर्बलः भवितुम् अर्हति। परन्तु आदरपूर्णसंवादेन परामर्शार्थी स्वसमस्यानां विषये निःसङ्कोचं वक्तुं शक्नोति।

समस्यासमाधानस्य प्रक्रिया

विश्वामित्रनदीसंवादे प्रयोजनस्य निवेदनम्, परस्परं प्रत्युत्तरदानम्, समाधानस्य अन्वेषणं च संवादस्य प्रमुखानि पक्षाणि सन्ति।

आधुनिकपरामर्शे समस्यासमाधानप्रक्रिया सामान्यतया समस्यायाः परिचयेन आरभते। ततः समस्यायाः कारणानि ज्ञायन्ते, सम्भावित-विकल्पानां विश्लेषणं क्रियते, अन्ते च उचितनिर्णयस्य चयनाय परामर्शार्थी समर्थ्यते।

एतादृशी प्रक्रिया वैदिकसंवादेषु प्रत्यक्षतया आधुनिकपरामर्शपद्धतेः रूपेण न वर्णिता, तथापि विश्वामित्रनदीसंवादस्य अध्ययनात् उद्देश्यपूर्णसंवादस्य तथा समस्यासमाधानस्य महत्त्वं ज्ञातुं शक्यते।

आधुनिकशिक्षायां प्रासङ्गिकता

विद्यालयेषु विद्यार्थिनां अनेकाः समस्याः भवन्ति। कश्चित् विद्यार्थी अध्ययनविषये कठिनताम् अनुभवति, अन्यः सहपाठिभिः सह सम्बन्धसमस्यां प्राप्नोति, अन्यः स्वभविष्यस्य चयनविषये सन्देहे पतति।

एतादृशेषु प्रसङ्गेषु शिक्षकः संवादस्य माध्यमेन समस्यायाः वास्तविकं स्वरूपं ज्ञातुं शक्नोति। सः विद्यार्थिनः वचनं श्रुत्वा तस्य आवश्यकतानुसारं मार्गदर्शनं दातुं शक्नोति।

अतः विश्वामित्रनदीसंवादः विनयपूर्णसंवादस्य, प्रयोजनस्य स्पष्टाभिव्यक्तेः, परस्परसम्मानस्य च महत्त्वं बोधयति।

पुरूरवाउर्वशीसंवादे भावनात्मकपरामर्शतत्त्वानि

ऋग्वेदस्य दशममण्डले स्थितः ९५तमः सूक्तः पुरूरवाउर्वशीसंवादरूपेण प्रसिद्धः अस्ति। अस्मिन् सूक्ते पुरूरवसः उर्वश्याश्च संवादः वर्णितः अस्ति। अस्य संवादस्य माध्यमेन मानवीयभावनानां, सम्बन्धानां, वियोगस्य, अपेक्षाणां, मानसिकद्वन्द्वस्य च विविधाः पक्षाः प्रकाशन्ते।

अयं संवादः भावनात्मकसम्बन्धानां जटिलतां ज्ञातुं महत्त्वपूर्णः अस्ति।

भावनानां अभिव्यक्तिः

संवादस्य आरम्भे पुरूरवाः उर्वशीं प्रति स्वभावनानां अभिव्यक्तिं कर्तुम् इच्छति

हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु।
न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन् परतरे चनाहन्॥

ऋग्वेदः १०.९५.१

भावार्थः— हे प्रिये! अस्माकं मध्ये संवादः भवतु, आवां परस्परं वचनानि विनिमयं कुर्वः। अस्माकं मध्ये याः अव्यक्ताः भावनाः सन्ति, तासां विषये अपि विचारः करणीयः।

अस्य मन्त्रस्य भावार्थस्य आधारेण भावनात्मकाभिव्यक्तेः महत्त्वं ज्ञातुं शक्यते। मानवीयसम्बन्धेषु अनेकाः समस्याः अव्यक्तापेक्षाभिः, परस्परानवबोधेन, संवादाभावेन च उत्पद्यन्ते।

परामर्शप्रक्रियायां परामर्शार्थिनः भावनानां अभिव्यक्तये सुरक्षितं वातावरणं प्रदातव्यम्। यदा व्यक्तिः स्वदुःखं, भयम्, चिन्ताम् अथवा असन्तोषं व्यक्तुं शक्नोति, तदा तस्य समस्यायाः अवबोधनं सुलभं भवति।

सम्बन्धानां अवबोधः

पुरूरवाउर्वशीसंवादे उभयोः दृष्टिकोणयोः भिन्नता दृश्यते। एकस्य अपेक्षाः अपरस्य अपेक्षाभ्यः भिन्नाः भवितुम् अर्हन्ति। एतादृशी स्थितिः मानवीयसम्बन्धानां स्वाभाविकं पक्षम् अस्ति।

आधुनिकपरामर्शे सम्बन्धसम्बद्धसमस्यानां समाधानाय परामर्शार्थिनः भावनानां, अपेक्षाणां, विचाराणां च अवबोधनं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। परामर्शदाता कस्यचित् पक्षस्य समर्थनं कर्तुं शीघ्रं निर्णयं न करोति, अपितु समस्यायाः विभिन्नपक्षान् अवगन्तुं प्रयतते।

अतः पुरूरवाउर्वशीसंवादस्य अध्ययनं भावनात्मकद्वन्द्वस्य, संवादस्य आवश्यकतायाः, सम्बन्धानां जटिलतायाश्च अवबोधे सहायकं भवति।

आधुनिकपरामर्शे उपयोगिता

अद्यतनकाले विद्यार्थिनः केवलं शैक्षिकसमस्याभिः एव न पीडिताः भवन्ति, अपितु भावनात्मकतनावेन, मित्रसम्बन्धसमस्याभिः, पारिवारिकापेक्षाभिः, भविष्यचिन्तया च प्रभाविताः भवन्ति।

एतादृशे समये परामर्शदातुः कार्यं विद्यार्थिनः भावनानां सम्मानं कृत्वा तस्य आत्मबोधस्य विकासे साहाय्यं करणम् अस्ति।

पुरूरवाउर्वशीसंवादः अस्मान् स्मारयति यत् मानवीयसम्बन्धानां सम्यगवबोधनाय संवादः आवश्यकः अस्ति। तथापि अस्य सूक्तस्य भावनात्मकपरामर्शदृष्ट्या व्याख्या आधुनिकशैक्षिकसन्दर्भे कृता तुलनात्मकव्याख्या एव अस्ति।

वैदिकसंवादेषु निहितानि प्रमुखाणि निर्देशनपरामर्शतत्त्वानि

उपर्युक्तानां सूक्तानाम् अध्ययनात् कतिपयानि प्रमुखाणि तत्त्वानि ज्ञायन्ते।

१श्रवणकौशलम्

प्रभावीसंवादस्य आधारः सम्यक् श्रवणम् अस्ति। परामर्शदाता परामर्शार्थिनः वचनं धैर्येण शृणुयात्। तस्य वचनस्य मध्ये अनावश्यकं व्यवधानं न कुर्यात्। ऋग्वेदीयसंवादानां अध्ययनं विचारविनिमयस्य महत्त्वं बोधयति।

२ सहानुभूतिः

सहानुभूतिः इति अन्यस्य भावनानां परिस्थितेश्च अवबोधस्य क्षमता। पुरूरवाउर्वशीसंवादस्य भावनात्मकपक्षस्य अध्ययनं मानवीयसम्बन्धानां जटिलतां बोधयति। आधुनिकपरामर्शे परामर्शार्थिनः परिस्थितेः अवबोधनाय सहानुभूतिः आवश्यकास्ति।

३ आत्मज्ञानम्

आत्मज्ञानस्य माध्यमेन व्यक्तिः स्वक्षमताः, दुर्बलताः, रुचयः, भावनाः, लक्ष्याणि च ज्ञातुं शक्नोति। अक्षसूक्तस्य व्यवहारपरिणाम-सम्बद्धं वर्णनम् आत्मविश्लेषणस्य महत्त्वं बोधयति।

४ उचितनिर्णयक्षमता

निर्देशनस्य प्रमुखम् उद्देश्यं व्यक्तेः निर्णयक्षमतायाः विकासः अस्ति। व्यक्तिः स्वसमस्यानां विभिन्नपक्षान् ज्ञात्वा सम्भावितविकल्पानां विश्लेषणं कर्तुं शक्नुयात्। विश्वामित्रनदीसंवादस्य अध्ययनं उद्देश्यपूर्ण-संवादस्य महत्त्वं बोधयति।

५ सहकारभावना

संज्ञानसूक्ते सामूहिकचिन्तनस्य, परस्परसहयोगस्य, सामञ्जस्यस्य च महत्त्वं प्रतिपादितम् अस्ति। विद्यालये सहकारभावनया विद्यार्थिनः समूहकार्येषु, समस्यासमाधाने, सामाजिकक्रियासु च भागं ग्रहीतुं शक्नुवन्ति।

६ नैतिकमूल्यानि

सत्यनिष्ठा, परिश्रमः, उत्तरदायित्वम्, आत्मसंयमः, परस्परसम्मानः च व्यक्तित्वविकासस्य महत्त्वपूर्णानि तत्त्वानि सन्ति। वैदिकसाहित्य-स्य नैतिकशिक्षापरकं अध्ययनं विद्यार्थिनां मूल्याधारितव्यवहारस्य विकासे सहायकं भवितुम् अर्हति। आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायां वैदिक-निर्देशनपरामर्शतत्त्वानां उपयोगिता

आधुनिकशिक्षायाः उद्देश्यं केवलं ज्ञानप्रदानं नास्ति, अपितु विद्यार्थिनां बौद्धिकस्य, सामाजिकस्य, भावनात्मकस्य, नैतिकस्य च विकासः अपि अस्ति। अस्मिन् सन्दर्भे वैदिकसंवादानां अध्ययनम् उपयोगी भवितुम् अर्हति।

शोधस्य प्रमुखनिष्कर्षाः

अस्य अध्ययनस्य आधारेण निम्नलिखिताः निष्कर्षाः प्राप्यन्ते—

१. ऋग्वेदस्य संवादप्रधानसूक्तेषु विचारविनिमयस्य, परस्परावबोधस्य, सामञ्जस्यस्य च महत्त्वं प्रतिपादितम् अस्ति।

२. संज्ञानसूक्तम् (ऋग्वेदः १०.१९१) सामूहिकचिन्तनस्य, सहयोगस्य, संवादस्य, समानलक्ष्यनिर्धारणस्य च महत्त्वं बोधयति।

३. विश्वामित्रनदीसंवादः (ऋग्वेदः ३.३३) उद्देश्यपूर्णसंवादस्य, विनयस्य, परस्परसम्बन्धस्य च अध्ययनाय उपयोगी अस्ति।

४. पुरूरवाउर्वशीसंवादः (ऋग्वेदः १०.९५) मानवीयभावनानां, सम्बन्धानां, मानसिकद्वन्द्वस्य च अवबोधे सहायकः भवति।

५. अक्षसूक्तम् (ऋग्वेदः १०.३४) अनियन्त्रितव्यवहारस्य परिणामान्, आत्मविश्लेषणस्य आवश्यकतां, परिश्रमस्य च महत्त्वं प्रतिपादयति।

६. वैदिकसंवादेषु निहितानि कतिपयानि जीवनमूल्यानि आधुनिक-निर्देशनपरामर्शप्रक्रियया सह तुलनात्मकदृष्ट्या सम्बद्धानि सन्ति।

७. विद्यालयीयशिक्षायां संवादकौशलस्य, भावनात्मकसमर्थनस्य, आत्मज्ञानस्य, नैतिकमूल्यानां च विकासाय वैदिकसाहित्यस्य उपयोगः करणीयः।

उपसंहारः

वैदिकसाहित्यं भारतीयज्ञानपरम्परायाः महत्त्वपूर्णः आधारः अस्ति। ऋग्वेदस्य विभिन्नेषु सूक्तेषु मानवजीवनस्य अनेकाः पक्षाः संवादात्मकशैल्या प्रस्तुताः सन्ति। एतेषु सूक्तेषु प्रतिपादितानि संवादस्य, सहकार्यस्य, आत्मविश्लेषणस्य, भावनात्मकावबोधस्य, उचितनिर्णयस्य च तत्त्वानि आधुनिकशिक्षाक्षेत्रे अपि महत्त्वपूर्णानि सन्ति।

ऋग्वेदस्य संज्ञानसूक्तं सामूहिकैक्यस्य संवादस्य च महत्त्वं बोधयति। विश्वामित्रनदीसंवादः उद्देश्यपूर्णसंवादस्य तथा विनयस्य महत्त्वं प्रकाशयति। पुरूरवाउर्वशीसंवादः मानवीयभावनानां तथा सम्बन्धानां जटिलतां ज्ञापयति। अक्षसूक्तं पुनः आत्मविश्लेषणस्य, आत्मसंयमस्य, परिश्रमस्य, व्यवहारपरिवर्तनस्य च आवश्यकतां प्रतिपादयति।

आधुनिकनिर्देशनपरामर्शप्रक्रियायां व्यक्तेः स्वायत्तता, भावनानां सम्मानः, विश्वासपूर्णसम्बन्धः, सक्रियश्रवणम्, समस्यासमाधानम् इत्यादीनि तत्त्वानि विशेषमहत्त्वं धारयन्ति। वैदिकसंवादानां तुलनात्मकाध्ययनेन एतेषां तत्त्वानां सांस्कृतिकं तथा नैतिकं परिप्रेक्ष्यं ज्ञातुं शक्यते।

अतः निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्यते यत् वैदिकसंवादेषु निहितानि संवादात्मकानि, नैतिकानि, सामाजिकानि च तत्त्वानि आधुनिक-निर्देशनपरामर्शस्य मूल्याधारिताध्ययने महत्त्वपूर्णं योगदानं दातुं शक्नुवन्ति। वैदिकज्ञानपरम्परायाः समुचिताध्ययनेन आधुनिक-शिक्षायां मानवीयमूल्यानां, सहानुभूतेः, सहकार्यस्य, आत्मज्ञानस्य च विकासः प्रोत्साहितुं शक्यते।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. ऋग्वेदसंहिता — मण्डलम् ३, सूक्तम् ३३; मण्डलम् १०, सूक्तानि ३४, ९५, १९१।

२. भारतसरकारस्य संस्कृतिमन्त्रालयः। वैदिक हेरिटेज पोर्टल— ऋग्वेदसंहिता। उपलब्धम् अन्तर्जालस्रोतः: https://vedicheritage.gov.in/hi/samhitas/rigveda/

३. ऋग्वेदसंहिता, दशममण्डलम्, संज्ञानसूक्तम् १०.१९१। वैदिकमन्त्रपाठः तथा भावार्थसम्बद्धसामग्री। उपलब्धम् अन्तर्जालस्रोतः: https://sri-aurobindo.co.in/workings/matherials/rigveda/10/10-191.htm

४. संवाद अथवा आख्यानसूक्तम्—ऋग्वेदसंहिता, दशममण्डलम्। पुरूरवाउर्वशीसंवादस्य मूलपाठः। उपलब्धम् अन्तर्जालस्रोतः: https://sanskritdocuments.org/doc_veda/samvAdasUkta.html

५. Jamison, Stephanie W., and Joel P. Brereton. The Rigveda: The Earliest Religious Poetry of India. Oxford University Press, 2014.